

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Віталій Євстратов

●

РОЗБУДОВА ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЧЕРНІГОВА У XVIII ст.

Міста Лівобережної України, їх соціально-економічний, культурний розвиток викликали інтерес в істориків починаючи з XIX ст. Не згас він і до сьогоднішнього дня. Частина дослідників приділила належну увагу нашому краю.

Чернігів - одне з найдавніших міст України. У 1990 р. йому минуло 1300 років, а у 2007-ому відзначається 1100 років першої письмової (907 р.) згадки про нього.

Починаючи з середньовіччя, Чернігів був центром найбільшого князівства Київської Русі, воєводства, козацького полку, намісництва, губернії і області.¹ Наявність у місті та навколого нього курганів, старовинних архітектурних споруд і сучасної забудови, прекрасних парків і скверів, пам'ятників надає привабливу можливість археологам, архітекторам, вченим, історикам для всебічного вивчення соціально-економічного, культурного розвитку Чернігово-Сіверського краю.

Важливим періодом його розвитку було XVIII ст. Дослідженням цього відрізка часу займалися дореволюційні історики А. Балико («Город Сновск, ныне м. Седнев»), В. Маценко («Прилуцщина»). Вони цікавились містами Чернігівщини XVIII ст.

Цінність цих історико-краєзнавчих досліджень у тому, що автори користувалися джерелами, документальними матеріалами, значна частина яких не збереглася. Сучасні історики можуть багато чого почерпнути з їхніх досліджень у процесі своєї наукової роботи.

У вищезазначених працях велика увага приділялася забудові і розвитку міст, фортець, розвитку ремесел, торгівлі, управлінню містами, побуту громадян.

Цінною науковою працею були «Нариси етнографії російського феодального міста» М. Г. Рабіновича. Автор відмічає, що на Лівобережжі у XVIII ст. міста склалися з декількох частин, відокремлених одна від одної. Містом вважалася територія, оточена валом і кріпосною стіною. Друга частина - замок у центрі міста, теж укріплений валом і ровом, дерев'яною стіною. Третя частина - околиці, населення яких також вважалося міським, тоді як інші дослідники, особливо XIX ст., твердили, що околиця, поділ не входили до складу міста, а їхнє населення не було городянами.

Найяскравішою постаттю у дослідженні міст Чернігівщини був Опанас Шафонський. Наслідком його діяльності стало дослідження «Черниговского намесничества топографическое описание», написане у 1786 р., а видане у 1851 р. О. Шафонський народився у місті Сосниці. Це була всебічно обдарована людина - доктор освіти, філософії і медицини. Мав тісні зв'язки з ученими Лондонського, Страсбурзького, Галльського університетів.

Праця О. Шафонського налічує понад 1000 сторінок. Автор скрупульозно дослідив і зробив опис міст і сіл, фортець Чернігівщини, життя населення, стану економіки, культури.

Цікавими є висновки експедицій 60-х рр. XVIII ст. Петербурзької академії наук, які працювали в різних регіонах України. Ці експедиції очолювали І. І. Георгі, В. Ф. Зуев, І. А. Гільденштедт.

І. А. Гільденштедт у 1773-1774 рр. відвідав Україну, побував на Київщині, Чернігівщині та в інших регіонах. Залишив цікаві спогади про міста Лівобережжя, які є цінними для наукового дослідження.

С. П. Пешеев у 1793 р. видав книгу, в якій дається опис природних багатств української землі, значення розвитку землеробства і ремесла, торгівлі, характерних особливостей заснування міст Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва.³

У журналі «Черниговский листок» (1852 р.) та книзі «Русский архив» (1863 р.) були надруковані спогади мандрівника Леонтія. Він яскраво описав будинки українських міщан, «затейливы к хоромному строению», звернув увагу на велику кількість торгових точок, одяг, побут городян. Зробив опис міських укріплень.

В архівних документах, котрі збереглися до наших днів, є підсумок перепису в Україні 1765-1768 рр., матеріали якого відтворені в «Рум'янцевському описі Малоросії» (генерал-губернатором України в той час був граф П. О. Рум'янцев).

Мета перепису:

1. Чітке визначення станів, зміцнення місцевої влади, збільшення прибутків у державну казну, розташування міст, їх укріплення, розвиток ремесла і торгівлі.

2. З'ясувати кількість міських земель та стан сільського господарства. Розповсюдження кріпосного права.

3. Зібрати статистичні дані про кожен будинок міст і сіл, господарства, склад сім'ї, господаря і його фах, наявність землі, майстерень, лісів, сінокосів, наймитів.

Таким чином, матеріали опису є цінним історичним джерелом. Воно дає можливість визначити історико-географічні, демографічні, лінгвістичні, етнографічні процеси, топографію міст XVIII ст.

Яким же було місто Чернігів у XVIII ст.? Важливою особливістю, котра впливала на соціально-економічний розвиток, життя городян, озброєність військ гарнізону, було те, що місто розташовувалось на кордоні між Польщею і Росією. Тому Чернігів був не просто містом, а містом-фортецею.

Російський уряд приділяв належну увагу обороноздатності фортеці (територія сучасного Валу). Вона була обнесена високим земляним валом з дерев'яною огорожею довжиною 720 сажнів. Перед валом - глибокий рів, заповнений водою, ширина якого 10 сажнів. На земляних валах розташовувались бастіони з гарматами. Особлива увага приділялася в'їзним брамам. Вони були двостінні, викладені з каменю. У баштах були бійниці, де чатували воїни. Через рови прокладали перекидні мости. Вони також охоронялися воїнами, які розташовувались у земляних укріпленнях-ревелинах. На ніч ворота зачинялись, ходити по місту і фортеці вночі суворо заборонялось.⁴

У фортеці містились інженерний двір (вироблялися гармати і ядра), артилерійський склад, полкова канцелярія, будинки бургомістра, коменданта, казарми для солдатів. У центрі фортеці знаходився замок-цитадель, в якому зберігався порох, ядра та інша зброя. З цитаделі йшов під землею вихід до річки Стрижень. Замок окремо був обнесений ровом, земляним насипом та товстими дубовими стінами. Таким чином, замок і фортеця були ізольовані від решти території міста і нагадували самостійний укріплений острів. Вийти з фортеці можна було через троє воріт: Водяні - до Стрижня, Київські - до сучасної вулиці Шевченка, Прогорілі - проти сучасного проспекту Миру. До міста можна було потрапити не лише через ворота, а й через спеціальні вилазки, які розташовувались поперек валів. Їх ширина і висота були до двох метрів, стеля, підлога, стіни укріплені дерев'яними зрубами і міцними дерев'яними дверима. Вони призначались для запасного виходу населення під час облоги фортеці, постачання населення водою, продуктами харчування.⁵

У липні 1706 року до Чернігова приїздив цар Росії Петро I. Він відвідав фортецю і наказав установити додатково нові далекобійні гармати, відліті у м. Тулі.

Протягом XVIII століття вдосконалювалось укріплення фортечних стін Чернігова. За основу було взято систему французького інженера Вобана. Фортеця формувалась як багатокутник з двома земляними валами, установленими на них гарматами та бастіонами або роскатами⁶.

Особливо інтенсивно проводилися роботи у 60-х роках XVIII ст. У 1754 році уряд Росії виділив кошти на утримання нового штату з 41 чоловіка. Серед них: підпоручик, унтер-офіцер, сержант, бомбардир, канонір, писар та майстрові люди (тесля, слюсар, коваль, колесник).⁷

Але з 80-х років XVIII ст. значення міст-фортець починає втрачати свою актуальність. Територія Росії розширилась, і кордони просунулись на захід та південь. Чернігів, як місто-фортеця, теж почав занепадати. Оборонні укріплення вже не були потрібні. Вони почали розвалюватись, гармати вивозились, гарнізон переводився в інші фортеці. Земляні вали розкопувались, забудовувались, рови засипались, мости розбирались. Остаточно Чернігівська фортеця була ліквідована у 1799 році.⁸

Місто Чернігів поступово розширювалось. Воно вже не могло обмежитись кордоном валу і прилеглої території. Заселення почалося там, де зараз розташовані П'ятницька церква і драмтеатр, лівий берег річки Стрижень у бік П'яти Кутів, на південному напрямку до Болдиних гір, де утворилась Лісковицька слобода. У цих нових районах будувались і жили ремісники, рибалки, торговці, священники. Ця забудова називалась Новим містом. Виникли ремісничі цехи, які об'єднували ремісників тридцяти спеціальностей. Пожвавилась торгівля. У 80-х роках XVIII ст. Чернігів, будучи центром Чернігівського полку, налічував у містах та прилеглих селах 198 тис. жителів, з них 9838 несли військову службу. У 1781 році в Україні відбувся поділ території: полковий устрій було скасовано і утворено нові адміністративні органи - намісництва. Внаслідок цих заходів територія України перетворилась у залежну від Росії провінцію.⁹

Чернігівське намісництво з 1782 року стало досить обширним. У ньому проживало 746850 чоловік. Українське військо було перетворене на регулярне відповідно до російських військових статутів. Чернігівський козацький полк став карабінерським полком.

У 1797 р. була утворена Малоросійська губернія, до неї входили території Чернігівського, Новгород-Сіверського, частина Катеринославського та Київського намісництв. У 1802 році сформована окрема Чернігівська губернія. В процесі розбудови Чернігова успішно розвивалися ремесла. Основні товари для реалізації на ринку виготовлялися у цехах, частина з яких розширювала своє виробництво. Наприклад, шевський цех мав 46 майстрів, 32 підмайстрів і 28 учнів. Очолювали цехи цехмайстри, допомагали їм писарі, ключники, старші братчики. Членами цехів вважались майстри і підмайстри.

Частина населення міста займалася промислами. Під кінець XVIII ст. діяло 14 винокурень, декілька пивоварень, 9 водяних (на Десні) і 35 вітряних млинів.

У процесі формування торговельно-грошових відносин у XVIII ст. почали виникати мануфактури. Зокрема з виробництва цегли. В другій половині XVIII ст. було 8 мануфактур, з них найбільша – друкарня Троїцько-Іллінського монастиря з вільнонайманою робочою силою.

За О. Шафонським, кількість ремісників у XVIII ст. становила 309 чоловік. Але це не точні цифри, оскільки не враховувалась участь у ремісничому виробництві жінок. На це звернув увагу історик К. Зіновійв, який писав, що значна кількість жінок теж працює на мануфактурах.

Якщо врахувати працю жінок, то ремісниче населення буде значно чисельнішим. Ткалі виробляли рушники, полотно, скатерті, килими. Швеї шили одяг, головні убори, білизну. В Чернігові було 54 кравців, 56 пекарів, частина з яких були жінками.¹¹

Крім розвитку ремесла, значна кількість чернігівців займалася землеробством (селяни, козаки, міщани, купці, які мали землю на околицях Чернігова). Велика увага приділялася вирощуванню зернових, а також садівництву, овочівництву, тваринництву. Вони не лише забезпечували сім'ї продуктами харчування, але й реалізовували лишки на ринках міста.¹²

Але в цілому цією справою займалися купці, яких на початку XVIII ст. було 20, а під кінець століття - 85. Вони реалізовували товари у Києві, Ніжині, Прилуках, Ромнах та за кордоном - у Вільно, Вроцлаві, Гданську, Відні.¹³

У Чернігові щорічно діяли чотири ярмарки. В січні - Богоявленський, у червні - Десятинний, у липні - Прокопівський, у вересні - Євстафіївський. Ярмарки тривали 2-3 тижні. Торгівля була оптова і роздрібна. Продавались вироби із заліза, міді, срібла, тканини, взуття, одяг, будівельний ліс, дрова, дьоготь, посуд, коні, воли, інша худоба, птиця, а також продукти харчування: риба, хліб, сіль, чай, кава, горілка, вино та інші товари.¹⁴

У містах велася постійна торгівля. На початку століття нараховувалось 13 лавок, а в кінці - 94 і 70 шинків. У цей період елементи капіталістичних відносин у місті розвивалися

повільно. Більшість населення, особливо сільського і частина міського, були кріпосницько-залежними. Під кінець XVIII ст. у місті проживало 656 кріпосних.

Містом керувала феодальна верхівка, представники якої засідали в магістраті (орган самоуправління). Крім магістрату, діяли полкова і сотенна канцелярії. Благоустроєм Чернігова займався магістрат.¹⁵ Він приділяв певну увагу забудові міста. В основному споруджувались дерев'яні будинки невеликих розмірів - «рублені хати», як відмічається в численних документах. Зокрема О. Шафонський підкреслював: «Все обывательские дома деревянные... без всякого правила и украшения построения».¹⁶

Про це твердить і Отто фон Гун, який побував на Лівобережжі: «Дома обывательские построены из дерева, сельские из плетня и... обмазаны глиной».¹⁷

Внаслідок розвитку дерев'яного будівництва лісова деревина перетворилась на цінний товар, тому на Чернігівщину, як пише О. Шафонський, ліс завозився з трубчевських, брянських, лісів.

Крім будинків міщан, у містах споруджувалось «хоромне строение» для заможної феодальної знаті, козацької старшини. В одній з купчих писалось: «Двор с хоромным строением з двома хатами, з сеньми рубленими под соломенною кришею... в одном дворе погреб рублений один, ледница одна».¹⁸

Такі «хорони» дуже дорого коштували - від 50 до 600 карбованців. На той час це була дуже висока ціна. У Чернігові таких будинків було близько 30% з усіх наявних. Вони зводилися в основному на околицях міста. 70% будинків належало городянам: ремісникам, священикам, дрібним торговцям, козакам та іншим верствам населення.¹⁹

У таких будинках взимку було не досить тепло. З іншого боку, коли господар був пекарем, майстром-склярем або виготовляв свічки, у помешканні стояла нестерпна спека, адже воно було одночасно житлом, майстернею та лавкою для реалізації товару.²⁰

Побут феодально-кріпосної знаті різко відрізнявся від побуту міщан. Російський мандрівник Леонтій Лук'янов був у захопленні від архітектури палаців української знаті. Він писав: «строение преузорочное, светлицы хорошие, палаты в нем... зело хороши». І далі зауважував: «лихоманы хохолы затейливы к хорошему строению».

Але не всі дослідники згодні з висновками Леонтія. Зокрема М. Н. Александрович твердить, що не «превознес ли Лукьянов выше меры «затейливость» хохлов к хорошему строению? Это были теже хаты, которые мы и теперь встречаем в Малороссии у богатых селян».²²

Але з останнім твердженням не можна погодитись. Бо у багатого городянина на подвір'ї будувались приміщення різного призначення: житловий будинок на кілька кімнат, з вітальнею, спальнями та приміщеннями для прислуги, зберігання продуктів харчування, кухні, їдальні тощо.

Дослідник І. Забелін твердить, що житло заможної людини різко відрізнялось від житла міщанина. Воно забезпечувало потреби всіх членів сім'ї знатної особи, «что каждой стати его бытового обихода отделяется не угол в избе, а ставилась особая клеть или особая связь клетей, смотря по широте потребностей».²³

Особлива увага приділялась розмірам і оздобленню їдальні - «хоромины» для прийому гостей. Це були будинки-кам'яниці. Опис їх можна зробити з прийомних покоїв будинку одного з полковників міста Чернігова. Кам'яниця мала п'ять покоїв. Розташування їх досить складне. Пройшовши через сіни, потрапляєш у дві великі палати, призначені для прийому і відпочинку гостей. У них стояли довгі столи, стільці, оббиті дорогою тканиною, висіли картини на стінах та люстри. Для розваг гостей призначалися покої, менші за розміром від двох попередніх. Тут були столи для ігор, килими на підлозі, занавіски на вікнах, люстри. У кабінеті господаря знаходилося все необхідне для ведення переговорів з компаньйонами, укладання різних договорів. На почесному місці висів портрет господаря, картини, ікони. Окремо було виділено приміщення для спальні.

Виходячи з цього, можна зробити висновки, що мандрівник Леонтій мав рацію, коли говорив про багатство будинків знаті в Лівобережній Україні XVIII ст.

О. Шафонський звернув увагу на те, що будинки городян, феодальної знаті будувались дуже ущільнено, оскільки вільної землі було мало. Він писав, що в Чернігові «обывательские дома в улицу выпущены и так близко один против одного стояли, что солнце не могло улиц освещать и летом согреть от чего и случалось, что лед до половины лета в них не мог растаять».²¹

Поруч із замками феодальної, козацької знаті і будинками міщан у Чернігові у XVIII ст. було зведено ряд адміністративних та культових споруд.

У 1715 р. було завершено спорудження Катерининської церкви, яка і сьогодні є окрасою Чернігова. Вона стоїть на пагорбі колишньої території Третьяка, біля центру колишньої фортеці. Архітектура її відтворює стиль українського бароко. Куполи церкви позолочені, а корпус має білий колір, красиво оформлені фасади.²⁵

У 1774-1778 рр. біля Троїцького монастиря піднялась кам'яна дзвіниця заввишки 58 м з красивим зовнішнім оздобленням. Вона збудована у стилі класичної української архітектури того часу. Зараз на дзвіниці обладнано майданчик огляду панорами Чернігова. Увечері її красою можна милуватися завдяки вдалому освітленню ліхтарів. У 1700-1702 рр. біля корпусу Борисоглібського собору, колишнього приміщення Малоросійського колегіуму, одного з перших середніх навчальних закладів України, збудовано дзвіницю, яка доповнила відкритий у 1700 р. архітектурний ансамбль. У 80-х роках колегіум був перепрофільований в духовну семінарію.²⁶

Отже, всебічний розвиток Чернігова у XVIII ст. заклав основу міського будівництва протягом наступних століть. Як наслідок, на сьогодні Чернігів є відомим не лише збереженою старовиною в галузі архітектури, мистецтва, скульптури. Він перетворився на місто-красень! Тому до нього потягнулися туристи, які можуть відчути тут старовину, помилуватися чудовою панорамою міста.

Джерела та література:

1. Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов // Под ред. В. М. Половца. - К., 1990. - С. 3.
2. Киевская старина. - К., 1893. - Т. XI.
3. Плещеев С. П. Образование Российской империи в нынешнем ее новоустроенном состоянии с показанием новоприсоединенных к России от Порты Оттаманской и от Речи Посполитой Польской области. - СПб, 1793.
4. Левобережная Украина в XV-XVIII ст. // Киевская старина. - 1896, - Т. LIII. - С. 250.
5. Історія українського мистецтва. - К., 1964. - С. 34.
6. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. - СПб., 1861. - Ч. 2. - С. 482.
7. Пляшко М. А. Подорож до міста XVIII ст. - К. 1980. - С. 39.
8. Коваленко А. Б., Коваленко Б. І. Чернигов // В кн: История городов и сел в Украинской ССР. Черниговская область. Под ред. Половца. - К., 1983. - С. 107.
9. Яцура М. Т., Єдомаха І. І. Чернігів. - К., 1958. - С. 51-52.
10. Зіновіїв К. Три повісті посолиті. - К., 1971. - С. 149.
11. Дневник генерального хорунжего Николая Хоменко (1722-1753). - К., 1887. - С. 102.
12. Пащенко Д. Р. Описание Черниговского наместничества. - Чернигов, 1868. - С. 4-5.
13. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов. 1902. - Вып. 4. - С. 160-161.
14. Шафонский О. Черниговского наместничества топографическое описание. - Чернигов, 1851. - С. 304.
15. Коваленко А. Б., Коваленко Б. И., Яцура М. Т. Чернигов // В кн: История городов и сел в Украинской ССР. Черниговская область. - С. 105-108.
16. Шафонский О. Черниговского наместничества топографическое описание. - С. 379.
17. Оттто фон Гун. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года. - М., 1806. - С. 119.
18. ЦДІА України у м. Києві, оп. 1, кн.26, арк. 467.
19. Там же, ф. 57., оп. 1, кн. 39, арк. 84.
20. Цапенко М. Архітектура Лівобережної України XVII-XVIII ст. - К., 1967. - С. 97.
21. Отрывки из путевых заметок старца Леонтия // Черниговский листок. - 1862. - № 4. - С. 34.
22. Александрович М. Н. Гетманские дома в Глухове//. - Киевская старина. - 1898. - С. 160.
23. Забелин И. Черты самобытности в древнерусском зодчестве. - М., 1900. - С. - 44.
24. Шафонский О. Черниговского наместничества топографическое описание. - С. 278.
25. Сіменгов Ю. Я. Яцура М. Т. Красназвіч матеріали з історії Чернігівщини. - К., 1968. С. 34.
26. Яцура М. Т., Єдомаха І. І. Чернігів. - К., 1958. - С. 41-43.